

CRKVE U SJEVEROISTOČNOM DIJELU ZADARSKOGA ZALEĐA

Uvod

U ovom prikazu svih starokršćanskih, predromaničkih i ranoromaničkih crkava, koji smo započeli od krajnjega juga Hrvatske, svojedobno smo (*Građevinar* br. 11/2008.) stigli do starih crkava uokolo Benkovca. Potom smo prešli u Zadar, neosporno crkveno središte cijeloga područja koje je od najranijega kršćanstva uvelike utjecalo na crkveni razvitak cijeloga kraja.

Pošto smo prikazali sve crkve u Zadru i u predgrađu te na svim otocima, ponovno se vraćamo na područje Ravnih kotara. No pomalo dvojimo jesmo li dobro učinili što smo u prikazu napravili jedan skok, posebno stoga što se crkvena povijest Zadra i Ravnih kotara od srednjega vijeka do današnjih dana na neki način potpuno razlikovala. Dok je Zadar uspješno odolio rušilačkim naletima seobe naroda u 7. st., Ravnici su kotari i ostali predjeli između

CHURCHES IN THE NORTH-EASTERN PART OF ZADAR HINTERLAND

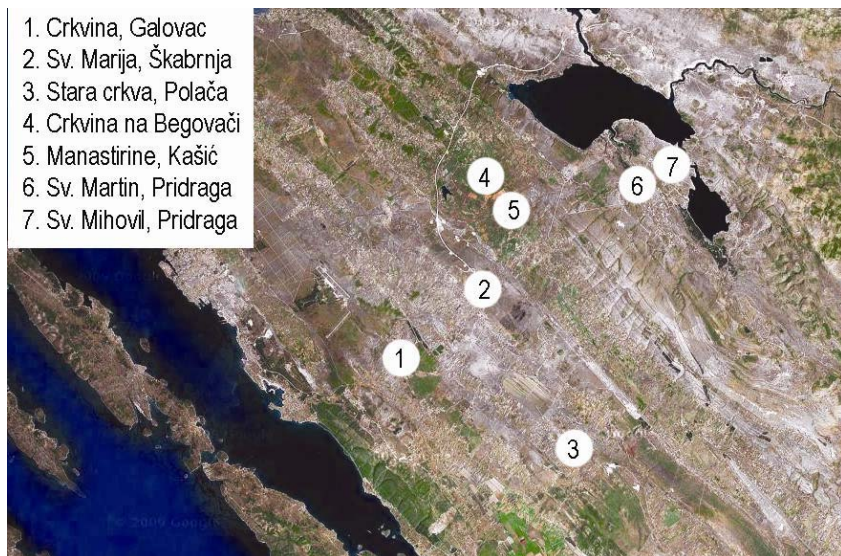
Old churches situated in the north-eastern part of Zadar hinterland, which used to be the most densely populated area in Croatia, are described. This area abounded in early-Christian churches which were razed to the ground in the course of Migration of Peoples, but were subsequently often rebuilt and renovated. However, all these churches, as well as the ones built immediately after Christianization, were greatly demolished or abandoned and left to decay in the period of Turkish incursions. Nevertheless there are still several very beautiful and valuable churches in this area and one of them, St. Martin in Pridraga, has managed to preserve its original 5th or 6th century appearance, despite numerous ravage and demolition sprees. In addition, some remains of big early-Christian churches, as well as the remains of pre-Romanesque and early-Romanesque churches, can also be found in this area. In fact, visible traces of two central churches with six apses have also been registered, which defines the total number of these unusual pre-Romanesque edifices that can not be found in other countries, while in Croatia they have been discovered only in the central and northern areas of Dalmatia.

Krke i Zrmanje, koji su nekada bili najgušće naseljeno hrvatsko područje i sjedište 12 hrvatskih rodova, potpuno poharani. Slično je bilo i s najezdom Turaka koji su od 16. st. okupirali cijelo zadarsko zaleđe. Tome je Zadar također uspješno odolijevao, posebno gradnjom velikih i danas uočljivih gradskih zidina.

Zadar je imao drugih problema jer su ga Mlečani i njihovi neobični pomagači križara potpuno poharali u nekoliko navrata, pojavije 1202. kada su ga križari osvojili, ali su mu crkve sačuvala kontinuitet od najranijega kršćanstva do današnjih dana, što je dijelom bio slučaj i na otocima. Međutim, u zadarskom su zaleđu srušene gotovo sve crkve još za seobe naroda, posebno one bez utvrda. Sve su u međuvremenu izgrađene predromaničke i romaničke crkve na tom području poharane ili napuštene tijekom turske najezde kada je cijelo područje opustjelo. Zapravo se zajednička povijest Zadra i njegova kopnenoga zaleđa može pratiti tek u kraćim razdobljima od 11. do 13. st. i nakon Morejskog rata kada je mirom u Srijemskim Karlovcima 1699. cijelo to područje došlo pod vlast Mlečana.

Za turske je vladavine plodno zadarsko zaleđe gotovo potpuno opustjelo jer ga je napustilo njegovo izvorno stanovništvo. Nakon mira na to je područje stiglo novo pretežno štokavsko stanovništvo koje je osnovalo

1. Crkvina, Galovac
2. Sv. Marija, Škabrnja
3. Stara crkva, Polača
4. Crkvina na Begovači
5. Manastirine, Kašić
6. Sv. Martin, Pridraga
7. Sv. Mihovil, Pridraga

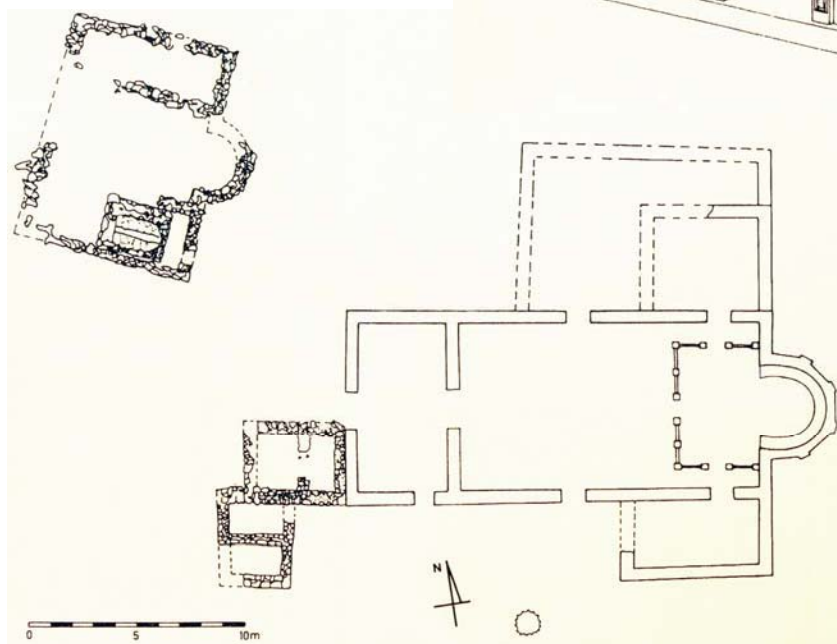
Raspored starokršćanskih i predromaničkih crkava

nova naselja. Stoga je prvi zadatak svakog povjesničara koji istražuje područje Ravnih kotara ustanoviti gdje su bila negdašnja naseljena mjesta o kojima su, osobito u zadarskim arhivama, sačuvani brojni pisani tragovi. Tek nakon toga mogu se potražiti tragovi starih crkava ili njihovih ostataka.

Crkve u jugoistočnom dijelu Ravnih kotara

Starokršćanska crkva na Crkvini u Galovcu

Nesumnjivo da su među najvećim i najbolje istraženim ostacima starih crkava u zadarskom zaleđu tragovi starokršćanske crkve u mjestu Galovac, sjedištu istoimene općine koja se nalazi petnaestak kilometara jugoistočno od Zadra, pokraj zračne luke u Zemuniku i nadomak Sukošana. Prva je manja istraživanja 1936. na lokaciji Crkvine proveo ondašnji biogradski župnik don Kazimir Perković, a sustavna su istraživanja i konzervatorski zahvati provedeni u nekoliko navrata od 1979. do 1992. pod vodstvom Janka Beloševića, kustosa iz Arheološkog muzeja u Zadru [1].

Tlocrt starokršćanske crkve na Crkvini u Galovcu

Nastanak je crkve na Crkvini povezan s antičkom nasebinom. Najstarija je građevina na kompleksu memorija koja je vrlo slabo sačuvana. Ona s gotovo pravokutnoga tlocrta (11 x 10 m, apsida 2,75 x 2 m) i možda je nastala na mjestu poganskoga kulta. Bila je podijeljena u tri broda, a vjerojatno nije imala kongregacijsku funkciju jer je u južnoj prostoriji bila prigrađena presvođena grobnica, a slični su grobovi bili i izvan memorije.

Obližnja je starokršćanska crkva prema svojim graditeljskim značajkama, baš kao u Mulinama, izgrađena u prvoj polovici 6. st. za cara Justinijana I. Velikog. To je složena jednobrodna građevina s istaknutom apsidom i predvorjem (narteksom), a na bočnim stranama ima dograđene pastoforije. Ukupna je širina crkvenoga prostora 9 m, dužina od pročelja do začelja 22,5 m, a narteksa 4 m. Potkovasta je apsida (dimenzija 4 x 3 m) okrugla i neraščlanjena s unu-

Rekonstrukcija oltarne pregrade crkve u Galovcu

trašnje strane, a s vanjske slomljena u pet ploha između kojih su plitke lezene. Uokolo apside bila je prislonjena svećenička klupa (subselij).

Pod je crkve bio ožbukani, a svetište neznatno podignuto. Između broda i svetišta bila je pregrada od koje je pronađeno dovoljno dijelova da se mogla izraditi njezina grafička rekonstrukcija. Na bočnim su zidovima crkve bile bifore od kojih su pronađeni stupovi i dijelovi imposta, a na prozorskim otvorima apside tranzene s križevima. Na svakoj su strani bila i po dvojna vrata. S južne je strane bio dijakonikon (5,80 x 3 m), iz-

građen istodobno kad i crkva, iako je u njemu pronađen ukopani sarkofag. Sa sjeverne je strane dograđen protezis (4,8 x 4,2 m), a naknadno i prostorija u oblika slova L. Na južnom su zidu broda i predvorja bila vrata prema dvorištu sa zdencem.

Uz crkveno je pročelje dograđena manja u dva dijela podijeljena prostorija koja je vjerojatno imala grobnu namjenu jer su joj poslije dozidane dvije svođene grobnice. Naknadno su uz dijakonikon i narteks prigradene još neke prostorije nepoznate namjene. Prema tragovima se čini da je cijeli kompleks bio ograđen zidom još u starokršćanskom razdoblju.

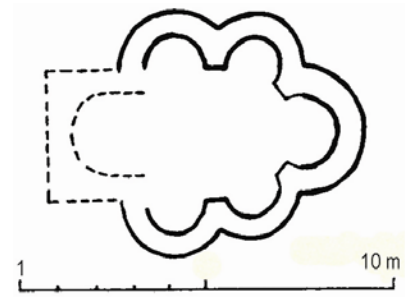
Pogled iz zraka na ostatke starokršćanske crkve u Galovcu

Osim dijelova ograde, stupića s impostima i tranzona pronađeni su i brojni drugi ostatci, poput ambona i menze. Uokolo crkve bilo je veliko groblje (istražen je 521 grob), ali se osim onih u presvođenim grobnicama ni jedan sa sigurnošću ne može pripisati starokršćanskom razdoblju. Crkva možda nije bila srušena tijekom doseljavanja ili je neznatno stradala jer je vrlo brzo obnovljena pa se spominje u mnogim srednjovjekovnim izvorima. Pripadala je srednjovjekovnom selu Tršci u županiji Lu-

ka i bila je posvećena Sv. Bartulu (Bartolomeju), apostolu i mučeniku koji je prema predaji širio kršćanstvo u Etiopiji, Frigiji, Pontu, Mezopotamiji i Indiji. Crkva je bila u sastavu Ninske biskupije i imala je vrlo važnu ulogu u ranome srednjem vijeku, pa se vjeruje da je već u 9. st. nakon preuređenja postala zadužbinom i mauzolejom nekog od pripadnika hrvatske vladarske dinastije [2].

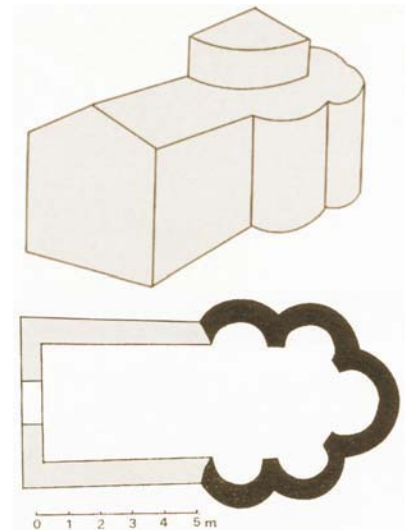
S različitim je preinakama doživjela ratove s Turcima kada je potpuno srušena. Nakon rata na ruševinama je nikla manja crkvića koja je vjerojatno bila u uporabi do gradnje današnje galovačke župne crkve Sv. Mihovila [1], [2], [3], [4].

pustio samostanu Sv. Kerševana u Zadru.

Vjerojatni tlocrt najstarije crkve Sv. Jurja u zaselku Ambar u Škabrnji

Stara je crkvića građena kao centralna šesterolisna građevina (najduži su promjeri približno 7 m) iako je među takve crkve svrstavaju tek rijetki autori. Naime pet je u tragovima sačuvanih apsida prvotne crkve zbujujuće izduženo te je središnji prostor jajolik i pomalo eliptičan. Stoga se tlocrt razlikuje od ostalih naših šesterokonznih crkava koje su uglavnom nepravilne, ali uvijek kružne osnove. Zato da se zaista radi o crkvi sa šest apsida, zapadna bi apsida bila mnogo duža i debljih zidova. Nije poznata izvorna visina ni tragovi ulaznoga kraka. Nema ni naznaka moguće razlike u razinama svetišta i ostalog dijela crkve.

Rekonstrukcija izgleda i tlocrta najstarije crkve Sv. Marije u Škabrnji

Ulazna je apsida ili narteks u 13. st., kada je pretvorena u župnu crkvu Podberjana i Starovšana, produžena

Ostatci najstarijih dijelova crkve Sv. Marije u Škabrnji

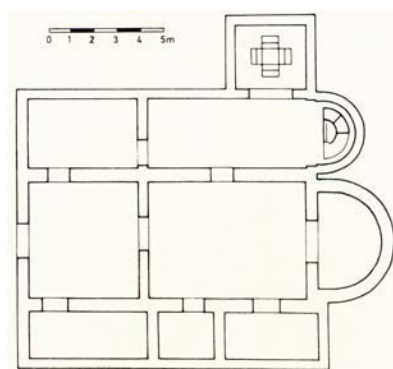
i nadograđena, a dobila je i novo pročelje. Tako je crkva Sv. Jurja pretvorena u neobičnu presvođenu jednobrodnu crkvu Vele Gospe s pet apsida. O izgledu u 15. st. postoji i grafička rekonstrukcija. Poslije je crkva, vjerojatno nakon povlačenja Turaka, obnovljena tako što joj je brod produžen i uklonjen tambur, pa su joj negdašnje apside postale nepotreban dodatak.

Sve je to svojedobno, a poslije su potvrdila i temeljita arheološka istraživanja, otkrio Nikola Jakšić [5] koji je uz pomoć crkve Sv. Luke iz 13. st. na groblju u Škabrnji uspio ustanoviti smještaj negdašnjih Kamenjana, kao i stvarni položaj crkve Sv. Jurja. Posebno ga je zbuñjivala činjenica što se Sv. Juraj nije spominjao u izvorima od 13. st., ali to je bilo zato što je pretvoren u crkvu Vele Gospe. Činjenica da je bila župna crkva Podberjana i Starovšana pomogla mu je da otkrije današnji položaj i tih nešto mlađih naselja [5], [6], [7].

Starokršćanska crkva u Polači

Polača je smještena na pola puta od Benkovca do Biograda, a to je i najveće selo u Ravnim kotarima. Prvi se put spominje u dokumentima od

11. stoljeća kao središte starohrvatske županije Sidraga, a ime je dobila po ruševinama raskošne stambene zgrade.

Rekonstrukcija tlocrta starokršćanske crkve u Polači

Lokalitet je Bićina kod zaselka Ražnjevići bogato arheološko nalazište jer su osim ostataka prapovijesnih zidova i rimskih zgrada pronađeni i temelji starokršćanske crkve s grobovima i dijelovima crkvenog namještaja, a nalazi su pohranjeni u Zavičajnom muzeju u Biogradu. Sakralni je kompleks nastao na rimskoj vili rustici čiji su ostatci otkriveni pri obradi zemljišta.

Prvi je tu starokršćansku crkvu otkrio don Luka Jelić, a poslije ju je na temelju njegovih bilježaka i skica opisao Boris Ilakovac. Danas su joj tra-

goviti teško uočljivi, posebno stoga što je bila na vojnim položajima tijekom Domovinskog rata. Tlocrtno je imala složen oblik s gotovo kvadratnom osnovom. Na pročelju je bila široka 12,4 m, s krstionicom 15,6 m, a dužina je iznosila 16,8 m. Na zapadnoj strani crkve bio je narteks, a na istočnoj polukružna istaknuta apside (duboka 2,8 m). Sa sjeverne strane crkve bilo je više prostorija (pastorija), a jedna od njih bila je krstionica s križnim zdencom. Na južnoj su strani bile tri prostorije nepoznate namjene. Bez arheoloških se istraživanja, koja nikada nisu provedena, ne može govoriti o fazama u građenju jer vjerojatno sve prostorijske nisu izgrađene istodobno [3].

Valja reći da svi autori predjel na kojem se nalaze ostatci crkve nazivaju Bićine, kako se inače zove jedno malo mjesto pokraj Skradina, iako ga stanovnici nazivaju Bićine, kako je i ime nogometnog kluba u Polači.

Ostale crkve

Sjeverno od Polače nalazi se Nadin, važno liburnsko središte koje su Rimljani opasali golemim zidinama. Uokolo su formirana naselja (Buković, Grabovčane, Draginići, Praskvić, Kunješić, Černil, Kisina...) kojima su gospodarili hrvatski rodovi kao što su Kačići, Lapčani, Šubići, Jamo-

Starokršćanski fragment kao nadgrobni kamen na groblju u Nadinu

meti i Mogorovići. Uz grobljansku i župnu crkvu Sv. Antuna Padovanskog bio je do Domovinskog rata nad jednim grobom ulomak pluteja s motivima grčkog križa u troprutom okviru. Taj je ulomak još 1926. vidio Lujko Marun i otkrio da je prenesen s obližnje Nadinske gradine, s položaja zvanog Crkvina. Sasvim je sigurno da je rimski municipij Nedinum imao svoju kršćansku fazu, ali osim sondažnih nikada nisu provedena arheološka istraživanja, a o starokršćanskom graditeljstvu nema nikakvih spoznaja [3], [4].

Kakma je selo koje se nalazi južno od Polače, na istoj cesti koja spaja Benkovac i Biograd. Tamo su navodno postojali tragovi jedne rotonde i šesteroapsidne crkve, koji su posve uništeni. Stoga se u popisima crkva u Kakmi najrjeđe spominje, a nije poznat ni njezin tlocrt. O crkvi je na znanstvenom skupu *Benkovački kraj kroz vjekove*, održanom u Benkovcu 1983., u referatu govorio Mate Zekan. Taj rad unatoč potrazi nismo uspjeli pronaći pa se stoga za tu, mnogima nepoznatu crkvu, ne može više ništa reći [7].

Tinju je mjesto sjeverozapadno od Kakme, a oba su mjesta podjednako udaljena od općinskog središta Pola-

če. Spominje se prije više od tisuću godinu jer je u Tinju prije nego u Polaču preneseno sjedište županije Sidraga nakon što je, prema predaji, 990. u Biogradu krunjen kralj Stjepan Držislav. Biograd je tada postao Castellum regale (Kraljevski kaštel) u kojemu su povremeno boravili kraljevi i banovi.

Istraživanja ostataka predromaničke crkve pokraj Bibinja

Sa zapadne strane župne i grobljanske crkve Sv. Ivana Krstitelja, građene sredinom 19. st., nalaze se ostatci kaštela iz srednjeg vijeka. Zidovi su

Tinju spominje u jednoj ispravi iz 1194., a u Zavičajnom su muzeju u Biogradu sačuvani ulomci predromaničkoga crkvenog namještaja s pleternom ornamentikom (oltarne pregrade, kapitela, pilastra i sl.) što upućuje na postojanje starije crkve [3], [8].

Mnogo zapadnije, nadomak mora i u središtu Sukošana, za nedavne su obnove župne crkve uočeni tragovi mnogo starije, možda i starokršćanske crkve. Iako rezultati istraživanja koje je vodio ondašnji Konzervatorski ured Uprave za zaštitu spomenika kulture u Zadru nisu objavljeni, postoje samo pretpostavke o jednobrodnoj ili trobrodnoj crkvi, na starost upućuje i titular Sv. Kasijan, svetac koji se rijetko štuje u našim krajevima. Sv. Kasijan je bio biskup u Tirolu, a potom u Rimu. Stradao je u Dioklecijanovim progonima u

Vjerojatni ostatci starokršćanske crkve u Tinju

Imoli, gdje je i pokopan, a poslije je proglašen nebeskim zaštitnikom Tirola [3].

Arheološki muzej iz Zadra već neko vrijeme uz pomoć općine Bibinje obavlja zaštitna arheološka istraživanja ostataka crkve Sv. Petra u blizini tog mjesta nadomak Zadra, na brdu Petrina. Tamo je bilo staro srednjovjekovno selo, a uz crkvu se istražuje i okolno groblje. Gotovo je u cijelosti istražena unutrašnjost crkve (10,25 x 5,25 m) čiji su zidovi sačuvani do visine od 1 m. Velik je problem uklanjanje betonskog bunkera koji su Talijani u dvadesetim godinama 20. st. izgradili u svetištu. U podu je bilo mnogo spolija, posebno ostataka oltarne pregrade. Iako u Turističkoj zajednici Bibinja vjeruju da je građena u 8. st., čini se da je riječ o predromaničkoj ili ranoromaničkoj crkvi s kraja 11. st., posebno zato što je bila u vlasništvu ženskoga benediktinskog samostana Sv. Marije u Zadru. Uostalom na to upućuju i dosadašnji nalazi [9].

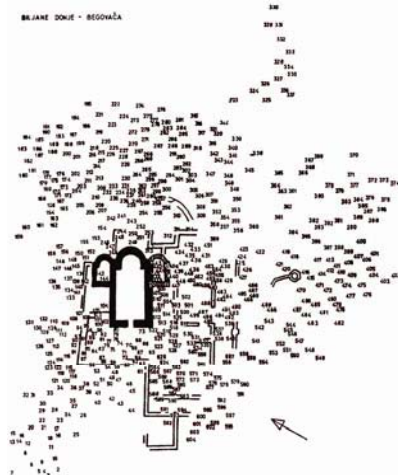
Crkve uz Veliku cestu istočno od Benkovca

Već smo pisali o Velikoj cesti što je preko županije Luka spajala Nin s Kninom, a koja se uglavnom poklapa s današnjom vezom između tih dvaju gradova. Uz cestu je bilo mnogo naselja, pa i starokršćanskih i predromaničkih crkava.

Crkvina na Begovači u Biljanima Donjim

Na širem su području današnjega sela Kašića, koji je ime dobio po plemićkom rodu Kašića, bila dva sela – Paprečane i Kašić (koji je među rijetkima sačuvao svoje ime). Tu su temeljito istražena dva lokaliteta. Pokraj bunara Begovača, u sastavu katastarske općine Biljane Donje, 13 km sjeverozapadno od Benkovca, na jednom je mjestu pronađeno više crkava iz različitih razdoblja, ali rezultati istraživanja, nažalost, nisu objavljeni. Naknadno su samo

objavljeni nalazi iz čak 604 okolna groba, što je inače jedno od najvećih istraženih groblja u Dalmaciji.

Jedini sačuvani tlocrti starokršćanske i srednjovjekovne crkve na Begovači

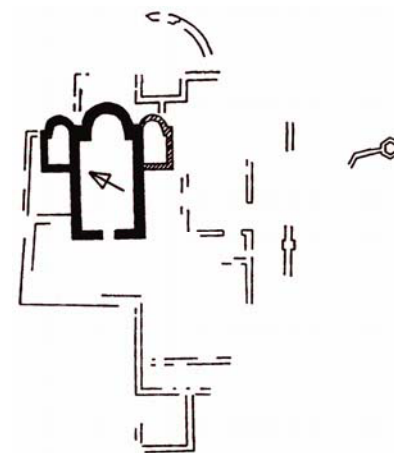
Iskapanja lokaliteta Crkvina na Begovači u Biljanima Donjim obavljena su u razdoblju od 1959. do 1962. Proveo ih je ondašnji Institut za nacionalnu arheologiju iz Splita, a vodili su ih Stjepan Gunjača, Dušan Jelovina i Dasen Vrsalović. Istraživano je groblje na ostacima velike vile rustike s kršćanskim tragovima od ranokršćanskih vremena pa do kasnoga srednjeg vijeka.

Međutim, bilo je dosta problema s objavljivanjem tih podataka jer su se pojavljivale samo pojedinačne stručne informacije. Tek su u broju 11. *Starohrvatske prosvjete* iz 1981., dakle gotovo nakon dvadeset godina, Jelovina i Vrsalović objavili rezultate istraživanja grobova, uz lakonsku napomenu da će o crkvi pisati dr. Stjepan Gunjača. Međutim te je godine Gunjača umro, tako da su rezultati istraživanja crkava ostali nepoznati. Istini za volju posredno je poslije o starokršćanskoj crkvi svjedočio rad Vedrane Delonge u br. 20. *Starohrvatske prosvjete* iz 1992., gdje se spominju ulomci kamene plastike (pluteja, imposta i tranzene).

O problemima s objavljivanjem podataka svojedobno je kritički istupio Nikola Jakšić [10]. Istaknuo je kako

se jedino zna da je srednjovjekovna crkva, od koje je pronađeno dosta fragmenata, bila neobičnoga i dosad neviđenoga trobrodnog tlocrta. Bila je na kvalitetno građenom antičkom ruralnom kompleksu koji je imao dvije polukružne eksedre, nadsvođene prostorije i unutrašnje dvorište. Crkvu je okruživala mreža antičkih zidova, s mozaicima, kamenim postamentima kolonada, ostacima svođenih konstrukcija i dijelovima krsnoga zdenca. To su, uz priloženi tlocrt, bili jedini objavljeni podaci.

No i prema takvim se škrtih informacijama može zaključiti da je na Begovači nekoć stajala velika starokršćanska crkva, od koje je danas sačuvana samo neprecizna tlocrtna situacija u sastavu srednjovjekovne nekropole. Srednjovjekovni su grobovi oštetili i većim dijelom uništili antičke ostatke, ali se ipak na sjeveru razaznaje velik sklop starokršćanskih zidova i na jugu poligonalni krsni zdenac.

Tlocrt ostataka starokršćanske crkve u Crkvini na Begovači

Budući da pri spomenutom objavljivanju istraživanja graditeljski ostaci nisu bili najvažniji, o njima zapravo nije ništa ni rečeno. Nije spomenut ni mogući kontinuitet raznih povijesnih razdoblja, a uopće nije spomenuta starokršćanska građevina. Kako je Nikola Jakšić bio uvjeren da su ti graditeljski ostaci vrlo značajni, možda i važniji od pronalazaka iz

nekropole, odlučio je kritički ispitati odnose antičkih i srednjovjekovnih slojeva, posebno stoga što je taj lokalitet u vrlo dugom razdoblju bio prisutan u životu sjeverne Dalmacije. Učinio je to unatoč tome što je bio svjestan da je ukapanje pokojnika tijekom vremena dogradnjama, pregradnjama, rušenjima i devastacijama znatno utjecalo na sudbinu cijeloga graditeljskog kompleksa.

Nakon temeljite analize, ponajprije nalaza iz grobova, zaključio je da je prva crkva izgrađena u 5. ili 6. st., a da ju je sredinom 9. st. temeljito obnovio neki hrvatski velikaš čiji je grob s ostacima konjaničke opreme također pronađen. Uokolo se obnovljene crkve formiralo veliko groblje, a crkva je bila u uporabi sve do 12. ili 13. st. kada je potpuno srušena i na njezinu je mjestu u 13. st. izgrađena nova crkva skromnih dimenzija. Od tog vremena ostatke najstarije crkve dodatno oštećuju ukopi koji su trajali sve do 17. st. [10].

O tlocrtu se starokršćanske crkve može ipak govoriti samo hipotetički. Vjerojatno se radilo o kompleksnoj bazilici s polukružnom apsidom koja je s južne strane imala krstionicu od koje su sačuvani tek tragovi šestorokutnog zdenca. Navodna predro-

manička crkva neobična tlocrta zapravo je romanička jednobrodna crkva s tri apside.

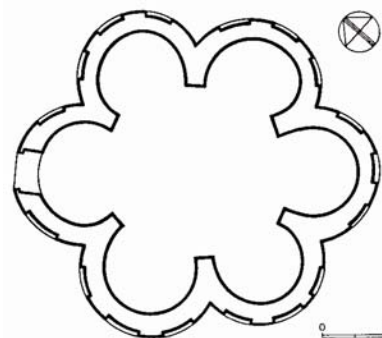
Položaj Begovaču, kao uostalom ni Mastirine, nismo, nažalost, uspjeli posjetiti. Cijelo je područje danas potpuno opustjelo, a kako su tu u Domovinskom ratu bili vojnički položaji, protivničke su strane bez ikakva plana gomilale mine. U Zadru su nas odgovarali i od posjeta, ali kada smo tamo stigli potpuno su nas obeshrabrile tablice s upozorenjima o minama koje su uz put bile doslovno na svakom koraku.

Predromanička crkva na Mastirinama u Kašiću

Donji Kašić selo je sjeverozapadno od Benkovca koje je od Zadra udaljeno 20, a od Benkovca 15 km. Na položaju Mastirine pronađeni su ostatci predromaničke crkve kruznoga tlocrta sa šest apsida, izgrađene na ostacima antičke arhitekture. Inače su na nekoliko lokaliteta oko sela, poput Glavčurka, Razbojina i Maklinova brda pronađeni ostatci srednjovjekovnih nekropola, a na Čerincu i ostatci romaničke crkvice.

Istraživanja su na lokalitetu Mastirine obavljena od 1955. do 1957. Tijekom trogodišnje arheološke kam-

panje otkriveni su pokraj antičke građevine ostatci ranosrednjovjekovne šesteroapsidne crkve i kompleks srednjovjekovnih građevina s nekropolom. Istraživanja je provodio Muzej hrvatskih arheoloških starina u Splitu, poslije i Institut za nacionalnu arheologiju, a vodio ih je Stjepan Gunjača uz pomoć Dušana Jelovine. Nakon istraživanja konzervatorski su zaštićeni i djelomično rekonstruirani graditeljski ostatci predromaničke crkve. To je učinjeno vrlo kvalitetno, tako da su unatoč vremenskoj distanciji tragovi tih zdanja bili prepoznatljivi u okolišu ili su to barem bili do Domovinskog rata. Kratke podatke o provedenim iskapanjima objavio je Stjepan Gunjača u seriji radnih izvještaja o djelovanju Muzeja. Smrt ga je zadesila upravo u trenutku kada se pripremao objaviti rezultate cjelokupnoga istraživanja. Poslije se toga nezahvalnoga posla prihvatila Vedrana Delonga [11].

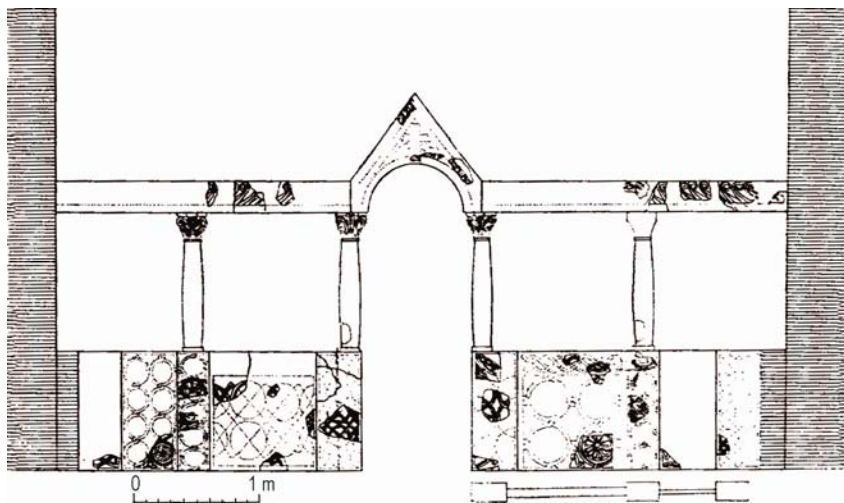
Tlocrt predromaničke šesteroapsidne crkve na Mastirinama u Kašiću

Crkva je tlocrtno šesterolisna građevina sa šest radijalno raspoređenih apsida (konhi) oko kružne osnove, a poslije je nadograđeno pravokutno zapadno predvorje. Tlocrt pokazuje odstupanja od idealne kružnice te nepravilne oblike i veličine apsida. Posebno su uočljiva suženja na istočnoj i zapadnoj strani. Stoga se i promjeri kreću između 10,7 m i 11,2 m, a unutrašnji je promjer kružne osnove 6 m. Potkovičaste su apside nanizane oko kružne osnove, a šest su pilona između njih pridržavali valjkasti tambur. Neujednačenost je

Ostaci šesteroapsidne crkve na Mastirinama u Kašiću prije restauracije

inače uočljiva i u apsidama gdje se rasponi kreću od 2,3 m do 2,75 m.

Skica rekonstrukcije oltarne pregrade crkve na Mastirinama u Kašiću

Debljina je zidova ujednačena na cijelom vanjskom plaštu crkve (0,7 m) i na lezenama (0,9 m). Visina je sačuvanih zidova neujednačena, a zidovi su apsida raščlanjeni dekorativnim lezenama, sa po tri plitke niše u svakoj apsidu.

Crkva je građena rustičnim srednjovjekovnim stilom. Za gradnju su upotrebljeni kameni lomljenici utopljeni u obilnu smjesu vapna i pijeska. Veće i bolje obrađeno kamenje s prijašnjega rimskog zdanja poslužilo je za zidanje pilona. Crkva je bila ožbukana s vanjske i unutrašnje strane. Unutrašnjost je bila popločena, a dijelovi su izvornoga pločnika sačuvani u apsidama i središtu; bio je izrađen od pravokutnih, kamenih ploča položenih na sloj gline u dvije različite podne razine.

Pronađeni su dijelovi pregrade omogućili djelomičnu restauraciju njezina izvornoga izgleda. Na temelju izvornoga ležišta pregrade rekonstruirana je i izvorna dužina oltara (5,36 m), a pronađeni su i dijelovi kamene oltarne menze [7], [11].

Ostale crkve

Na mjestu Islama Latinskog, koji je nastao kao turska utvrda Sed Islam u 16. st., do turske je okupacije bilo

selo Učitelja Vas. To je bilo sjedište posjeda ninskoga biskupa odakle se

prikupljala crkvena desetina za cijelu biskupiju. Biskupova je kuća bila u blizini danas nestale crkvice i jednoga velikoga hrasta, pa se to mjesto u srednjem vijeku nazivalo Sv. Juraj kod Babina duba. Nesumnjivo je riječ o Zelenom hrastu, istaknutom prostornom orijentiru i biološkoj rijetkosti, koji se od 13. st. spominje na granici posjeda ninskoga biskupa Samsona u Učitelja Vasi.

Stari hrast u Islamu Latinskom

Susjedni je Islam Grčki presložio sela Trščane i Kačina Gorica u kojima su bile crkve Sv. Mihovila, Sv. Marije i Sv. Petra, a kao i većina ostalih građene su od 13. st. Kačina Gorica baštinila je ime hrvatskoga

roda Kačića, a u Trščanima je bilo nastanjeno plemstvo Poletčića. Slijedile su Rejane (danas Režane) s crkvicom Sv. Vida, a onda se ulazilo u današnji Kašić. Potom je bilo selo Rocane u posjedu Mogorovića, rodovskoga plemstva koje se do 14. st. spominje u Biogradu i zadarskom zaleđu, a potom u Lici. Nastavljalo se selo Čerinci s crkvicom Sv. Kuzme i Damjana, a na mjestu Smilčića bilo je selo Trnovo na koje podsjeća današnji bunar, u posjedu Gusića, rodovskog plemena koje je posjede imalo u Lučkoj i Sidraškoj županiji i njihovih nasljednika moćnih knezova krbavskih (Kurjakovići). U crkvi Sv. Mihovila bilo je sjedište natpopa, zvali su ga natpop lučki, koji je pokrivaio sve ruralne prostore Ninske biskupije.

Uokolo Smilčića bila su sela Buković (naziv bunara u Biljanima Donjim) i Pritičevići nazvani po rodu Pritičevića koji su uglavnom živjeli u Ninu i obnašali odgovorne upravne i vojničke dužnosti. U dolini koju s jugozapada zatvara Nadin bilo je mnogo srednjovjekovnih sela. Na Velikoj je cesti ležalo selo Biljane (danas Biljane Gornje) koje su dijelili knezovi krbavski i plemići Nozdronje. Slijedili su Grabovčani u posjedu Mogorovića, a potom Draginići od istoimenoga hrvatskog roda. Iz ovoga su sela bili Nozdronje, zadarski plemići i kraljevi vitezovi. Tu je bila gotička crkva Sv. Jurja koju su na uporabu u 18. st. dobili pravoslavni vjernici i to je rijetka crkva koja je tijekom 1992. preživjela razaranja. Dalje je uz cestu bilo selo Domakovci u kojemu je danas bunar Dumavac.

Na dijelu današnjega Korlata stajalo je selo Praskvić s crkvom Sv. Marije. Sadašnja je crkva Sv. Marije izgrađena krajem 17. st. U Domovinskom je ratu minirana, ali se preostali tragovi obnavljaju, za razliku od obližnje crkve Sv. Jere koja je potpuno srušena sa zemljom.

Ruševine crkve Sv. Marije koja se nalazi pokraj lokaliteta Sv. Nediljice

Pokraj crkve Sv. Marije bila je na obližnjem lokalitetu Sv. Nediljice istoimena crkva izgrađena u 11. st. koja je stradala za turskih napada u 15. st. Tu je nedavno otkrivena starokršćanska crkva, vjerojatno istog titulara. Svojedobno ju je kratkotrajno istraživao Ejnar Dyggve i potom objavio samo neprecizan crtež. Sada ju je istraživao Radimir Jurić iz Arheološkog muzeja u Zadru i zatekao ostatke kompleksne i gotovo kvadratne bazilike. Do prezbiterija su

dvije pastoforije s vlastitim polukružnim i od srednje odmaknutim apsidama, što pomalo podsjeća na tlocrt crkve u Lepurima. S unutrašnje je strane pročelja plitki narteks, a s vanjske dva pilastra označavaju ulaz u crkvu.

Nastavljajući cestom od Praskvića prema Benkovcu dolazi se na teritorij koji je 1409. ostao pod upravom hrvatskog bana. Tu su živjeli hrvatski plemići Korlatovići. Oni su živjeli

i u susjednom selu Tiblić (danas Kula Atlagića).

Zapadno od Velike ceste, a također na području Kule Atlagića, stajala je crkva Sv. Petra u negdašnjem Boištu. Izgrađena je u 11. st., a zapalili su je u 17. st. pravoslavni vjernici. I ta je crkva bila minirana 1992., ali je marom konzervatora ponovno obnovljena. Pritom su istraženi okolni srednjovjekovni grobovi. Crkva je 1185. bila predana na uporabu viteзовима templarima Sv. Grgura u Vrani i oni su uz nju izgradili gostinjac. Templari su po kraljevu nalogu bili čuvari srednjovjekovnih prometnica.

Sv. Petar je ranoromanička jednobrodna crkva s pravokutnom apsidom i visećim arkadicama na bočnim stranama. Sačuvan je izvorni južni zid s karakterističnim raščlanjenim zidnim plohamama, koji je u tri dijela podijeljen s dvije središnje i dvije kutne lezene među kojima su slijepi viseći lukovi. U crkvi su pronađeni reljefi iz neke druge reprezentativne srednjovjekovne crkve iz 9. st. Između ostaloga pronađen je zabat oltarne pregrade s imenom darovatelja zvanog Budimer.

U blizini Boišta bio je posjed benediktinskog samostana Sv. Jurja od Koprive kod Obrovca, a to se selo zvalo Opača Palača. Na zapadu je posjed graničio sa selom Mogorova Dubrava koje su držali Mogorovići i Šubići. Dolje prema jugu bilo je selo Dobruća Vas, a uz njega selo Vuković, a Buković je danas naziv za istočni dio Benkovca.

Crkve u Prigradi nadomak Novigrada

Na sjevernom dijelu Ravnih kotara nije bilo mnogo starih crkava, ali zato su dvije, koje se nalaze u istom mjestu i udaljene su tristotinjak metara, svrstane među naše najzanimljivije i u stručnoj literaturi često spominjane stare crkve.

Obnovljena crkva Sv. Petra u Kuli Atlagića

Crkva Sv. Martina

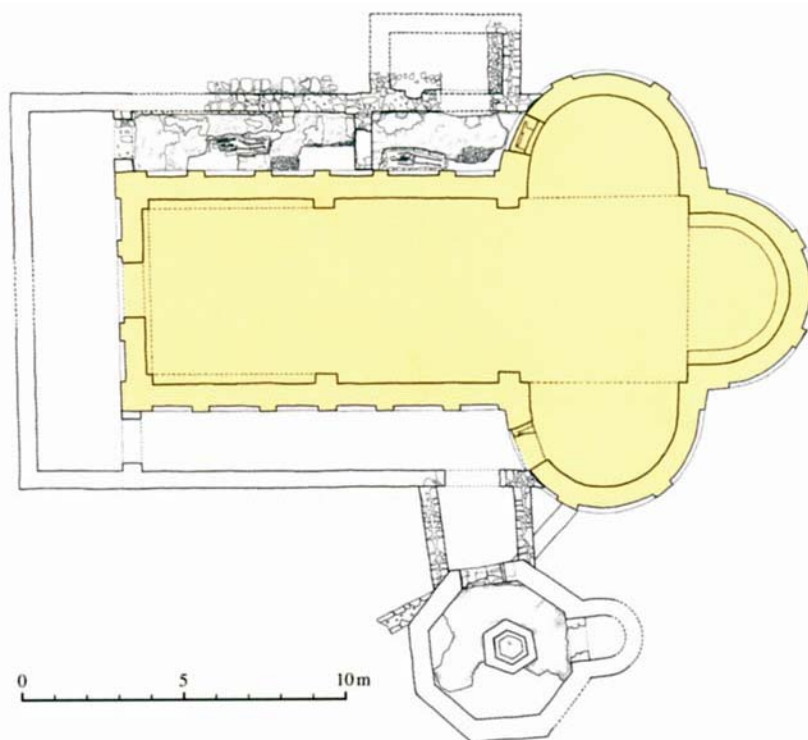
Crkva Sv. Martina u Pidrasi pripada najbolje sačuvanim starokršćanskim crkvama na području današnje Zadarske nadbiskupije. Iako je kroz gotovo petnaest stoljeća postojanja doživjela različite obnove i preinake, najvećim je dijelom zadržala izvorni izgled. U Domovinskom je ratu doživjela teško razaranje, ali je odmah potom obnovljena, a uz restauratorsko-konzervatorske zahvate provedena su i arheološka istraživanja. Istraživanja su bila dijelom otežana jer se radi o seoskom groblju, a novije su grobnice smještene tik uz crkvu. Radove su zajednički obavljali Konzervatorski odjel Državne uprave za zaštitu kulturne baštine i Arheološki muzej iz Zadra.

Troapsidno svetišće crkve Sv. Martina u Pidrasi

istraživača valja spomenuti Pavušu Vežića koji je vodio najnovija istra-

Stjepan Gunjača se u svom temeljitom prikazu najprije pozabavio određivanjem srednjovjekovnog Dolca (koji se u povijesnim izvorima često spominje), posebno i stoga što naziv Pidrasi potječe iz 17. st. Tako je ustanovio da se mjesto najprije zvalo Dol, potom po crkvi Martindol i Sutmartindol, a onda samo Dolac. Međutim, zbog sigurnosti trebao je odrediti i ostala srednjovjekovna sela. Zaključio je da su s Dolcem graničila sela Pritičevići i Biljani, a da su se na njih prema jugu nadovezivali Trnovo, Buković, Grabovičani i Nadin. Zatim je, rješavajući problem što se Sv. Martin i obližnja šesteroapsidna crkva na Mijovilovcu nalaze na kraju umjesto u središtu sela, zaključio da Pidrasi pokriva samo južni dio negdašnjega Dolca, a da se sjeverni dio plodne zavale prema dragu u Novigradu zvao Podanci i da nije naseljen jer su se stanovnici preselili u utvrđeni Novigrad iako su

Tlocrt istraženih ostataka starokršćanske crkve Sv. Martina u Pidrasi

Zanimanje je za crkvu Sv. Martina u Pidrasi pokazalo više starijih istraživača (Luj Marun, Frane Radić, Ćiril Metod Iveković, Ejnar Dyggve, Rudolf Egger, Ljubo Karaman i dr.). Ipak najdetaljniji je opis svih stajališta i vlastitih istraživanja 1963. dao Stjepan Gunjača [12]. Od današnjih

živanja i Nenada Cambija koji je crkvu Sv. Martina u Pidrasi više puta spominjao u raspravama o trikonhalnom tipu starokršćanskih crkava. Naime, tlocrtno Sv. Martin najviše podsjeća na crkvu u Bilicama i na crkvu Sv. Ivana u Sutivanu na Braču.

Svetišće crkve Sv. Martina u Pidrasi

Obnovljena crkva Sv. Martina na groblju u Pridragi

i dalje obrađivali zemlju. Stoga i naziv Pridraga jer se nalazi pokraj drage. Na kraju je, služeći se izvorima, otkrio i položaje pojedinih zaselaka. Tako su Pećerevići bili u središtu današnje Pridrage, a na njezinu sjevernom rubu Ripište, Zabrdene i Šprljevac.

Crkva Sv. Martina sastoji se od prednjega pravokutnoga oblika i stražnjega trikonhalnog dijela. Crkva je duga 21,5 m, a široka 7 m u prednjem i 13,5 m u stražnjem dijelu. Unutrašnjost je prednjega dijela crkve plitkim pilastrima podijeljena na dva traveja. Treći čine tri polukružne apside (svaka širine 4,6 m i dubine 3,2 m) koje tvore svetište. Uz srednju je apsidu bio prislonjen i subselij. Na vanjskim su zidovima crkve raspoređene plitke lezene, gusto poredane u prednjem dijelu (gdje visinom sežu do krova), a široko razmaknute na apsidama gdje su povezane slijepim lukovima. Možda su i na bočnim zidovima trebale biti povezane lukovima, ali se od toga odustalo, baš kao što u unutrašnjosti, ali samo u prvom traveju, pilastre međusobno povezuju slijepi lukovi. Na južnom i sjevernom zidu između lezena stoje bifore, a bifora je i na pročelju, iznad ulaznih vrata.

Gunjača je tvrdio da je crkva imala bačvasti svod, a Vežić pretpostavlja da se iznad križišta naosa i prezbiterija morao nalaziti pravokutni tambur s prozorima radi osvijetljavanja. Međutim, ni jedno ni drugo zbog brojnih stradanja i popravljanja nije moguće ustanoviti. Jedino je sasvim sigurno da su sve apside bile uvijek presvođene polukalotom.

S južne se strane crkve nalaze ostatci baptisterija (krstionice) koja na sjevernoj strani ima mali narteks (veličine 2,4 x 2,3 m). Krstionica je poligonalnoga (osmerokutnog) oblika, s malom naknadno izgrađenom polukružnom istaknutom apsidom, a šesterokutni se krsni zdenac nalazi u sredini. S unutrašnje strane zdenac ima stubu za silazak u unutrašnjost. Crkva je na prednjem dijelu imala narteks, a sa sjeverne i južne strane atrij. Prostor je oko apsida bio ograđen zidom.

U posljednjim su istraživanjima, što je i prije bio slučaj, pronađeni mnogi ulomci kamenoga crkvenog namještaja i ukrasnih dijelova, od kojih dio iz starokršćanskog razdoblja.

Čini se da je crkva Sv. Martina u Pidrasi, barem tako tvrdi Pavuša Vežić [4], prema graditeljskim zna-

čajkama prvotno izgrađena kao privatna memorija, vjerojatno početkom 6. st. Potom je dobila narteks na pročelju i anekse prigradene uz bočne zidove te krstionicu s južne i pastoforiju sa sjeverne strane. Tako je memorija postala srodna kompleksnim bazilikama kongregacijske namjene za okolnu seosku zajednicu okupljenu oko obližnje vile rustike.

Poslije su, ne zna se kada, razorene sve prigradnje s krstionicom, ali ostatci zidova upućuju na negdašnji oblik i raspored. Dakle, oko postojeće trikonhalne osnove naknadno su dograđeni novi prostori, poput narteksa na pročelju i uzdužnih bočnih prostorija. Poprečni je zid u pastoforijama sačuvan u skromnim tragovima, a to upućuje na mogućnost da su pastoforije skupa s narteksom možda funkcionirale kao svojevrsan ophod (deambulatorij). Čini se da su takve pobočne ophode poput trijemova imale i neke crkve u svijetu, a možda i u obližnjim Lepurima.

Možda su upravo za vezu s tim prostorima na bokovima sjeverne i južne apside otvoreni novi prolazi, iako su sačuvani kameni pragovi (na sjevernoj strani u cijelosti, a na južnoj u dijelovima) koji oblinom prate zakrivljenost apside. Uz prostorije na sjeveru, koje upravo zbog novih grobova nisu potpuno istražene, ipak je pronađena manja pastoforija. Uz prostoriju na južnoj strani postoji predvorje kao svojevrsan prilaz krstionici.

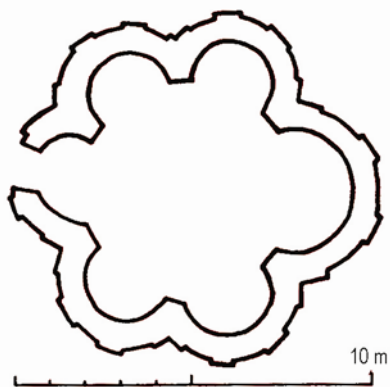
O starokršćanskom podrijetlu cijele crkve svjedoče i ulomci kamene plastike, dijelovi crkvenoga namještaja, ulomci vjerojatnoga okvira glavnog portala, te stupci s impost-kapitelima s bočnih bifora. Ti stupci s prednje strane imaju uklesane križeve, slične onima u najstarijim zadarskim crkvama [3], [4], [12].

Šesteroapsidna crkva Sv. Mihovila

Na položaju Mijovilovac ili Manastirine, u istraživanjima što ih je proveo Muzej hrvatskih starina u Kninu

i Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu pod vodstvom Stjepana Gunjače, otkrivena je šestero-konhna crkva Sv. Mihovila s početka 9. st. Antičke ostatke pokraj nje odnedavno istražuje Konzervatorski odjel Državne uprave za zaštitu kulturne baštine u Zadru.

Crkva je pronađena na manjem povišenju ispod travom pokrivene gomile. I ta šesteroapsidna građevina ima nepravilnosti slične onima koje su uočene i na drugim takvim crkvama, posebno u Brnazama i Kašiću koje je Gunjača također istraživao. Tlocrt je kao i drugdje nepravilan, a apside i promjeri su nejednaki. Ostaci zidova dostižu visinu od 60 do 200 cm, najviše su na ulazu, a debljina im varira od 65 do 80 cm. Kamenje je relativno pravilno i ugrađeno s nešto manje žbuke nego drugdje. Ipak mort je izrazito slab jer se zidalo slabim vapnom i, sudeći prema ostacima školjaka, krupnim morskim pijeskom.

Tlocrt šesteroapsidne crkve Sv. Mihovila u Pridragi

Apside izvana imaju, također nejednake, po četiri lezene koje zatvaraju plitke niše. Iako se apside nastojalo rasporediti radijalno, ipak one nisu međusobno sukladne. Vjerojatno nije kao ni drugdje napravljen obris kruga prema kojemu bi se potom zidalo. Uostalom možda je ovdje nepravilnost uvjetovana i potrebom da jedna apside bude veća kako bi u nju mogao stati glavni oltar. Najveća se nepravilnost tlocrta uočava na

ulazu, što onda utječe i na krivulje svih ostalih apside.

Ulaz u crkvu Sv. Mihovila u Pridragi

Budući da nije bilo sedre, polukopole su apside presvođene debelim kamenim pločama, što je bilo uočljivo na dijelu srušenoga bloka. Stoga se može pretpostaviti da je i tambur kao središnji dio crkve bio slično presvođen, a to potvrđuju i ostaci tankih ploča koje su vjerojatno pripadale pokrovu.

Pod je u cijelosti bio popločen pravokutnim rezanim pločama i postavljen na sloj gline. Unutrašnjost je crkve bila žbukana. Čini se da je oltarna pregrada bila nešto bliže svetištu nego što je to drugdje slučaj. Na ostacima zidova nisu uočeni tragovi otvora, ali nema sumnje da su prozori postojali, što potvrđuje i nalaz tranzene, ali im je položaj nepoznat.

Na pročelju je crkve nedugo nakon gradnje dograđen narteks. Ni on nije pravilan, zidovi mu nisu usporedni, ali nešto su tanji od zidova crkve [7], [12].

O šesteroapsidnim crkvama

S crkvom Sv. Mihovila u Pregradi zaključili smo pregled svih naših šesterokonhnih (šesteroapsidnih) crkava. Sve su vjerojatno građene u 9. st., ali su njihova namjena i nastajanje

ipak nepoznati. Ima ih ukupno 7 ili 8 ako se pribroji crkva u Bribiru

za koju se ozbiljno tvrdi da je, poput one u Ošlju, zapravo osmerokonhna. Crkvu u Škabrnji valja isključiti jer je previše jajolika, a crkvu u Kakmi zato što za njezino postojanje nema dovoljno dokaza. To isto vrijedi i za crkvu u Biskupiji koja bi, ako uopće postoji, ionako trebala biti osmerokonhna.

Jedino je crkva Sv. Trojstva u Splitu sačuvana u cijelosti, od mnogih su ostali samo tragovi, kao u Zadru (Stomorica), Kašiću, Pridragi i eventualno Bribiru, a na neke su ostale samo uspomene, kao što je to slučaj u Trogiru, Zadru (Sv. Kerševan) i Brnazama.

Tvrđnje kako su nastale pod utjecajem i prema dimenzijama zadarske krstionice [7] djeluju prilično neuvjerljivo, slično kao i tvrdnje da su uvijek, iz nekoga posebnog razloga, građene na usamljenim mjestima što, primjerice, u Trogiru nije slučaj. Međutim, mora se spomenuti jedno nedavno objelodanjeno stajalište [13], posebno zato što se upravo odnosi na ovdje opisane šesteroapsidne crkve. Naime mnogi su držali da se te sakralne građevine nalaze ispred većih samostana, vjerojatno zavedeni nazivima lokaliteta, a za

samostan ispred crkve Sv. Mihovila u Pridragi Gunjača je napisao gotovo cijeli traktat. Mladen Ančić, međutim, tvrdi da su šesteroapsidne crkve, posebno u Kašiću i Pridragi, građene nadomak kraljevskoga odnosno kneževskog doma i bile određena orijentacijska točka kraljevsko-kneževskih posjeda i dvorova. Zabune u tumačenjima obrazlaže znatno većim zanimanjem naših arheologa za crkve i nekropole te određenim zanemarivanjem svjetovnih sadržaja [13].

Zaključak

Opisane su stare crkve na jednom velikom području koje je nedovoljno poznato i koje je u prošlosti, ali i nedavno, bilo potpuno poharano. Negdašnje najgušće naseljeno hrvatsko područje bilo je zbog ratnih opasnosti dugo vremena potpuno napušteno, pa su u tom razdoblju sasvim nestala nekad velika i bogata sela. Često je jedino što je ostalo bio samo naziv, ali je bilo velikih problema točno locirati gdje je bilo pojedino naselje.

Taj je problem danas uglavnom riješen, ali tragovi mnogih starih crkava, osobito predromaničkih i ranoromaničkih, neće međutim nikada biti pronađeni. No i ovaj napis svjedoči o tome da je ipak, barem u tragovima, na tom prostoru sačuvano mnogo starih crkava. Valja vjerovati da će se u budućim arheološkim istraživanjima na ovom plodnom, ali povijesno nesretnom području pronaći tragovi još mnogih drugih crkava čije se postojanje sada može samo naslućivati.

Pripremili: Krešimir Regan,
Branko Nadilo

IZVORI

- [1] Belošević, J.: *Osvrt na konačne ishode istraživanja položaja Crkvine u Galovcu kod Zadra*, Diadora (1997.), 18.-19., str. 301-350
- [2] Jakšić, N.: *Vladarska zadužbina sv. Bartula u srednjovjekovnom selu Tršci*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru (2000.), 42., str. 17 - 64
- [3] Uglešić, A.: *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske biskupije*, Filozofski fakultet u Zadru i Zadarska nadbiskupija, Zadar, 2002.

- [4] Vežić, P.: *Zadar na pragu kršćanstva*, Arheološki muzej Zadar, Zadar, 2005.
- [5] Jakšić, N.: *Srednjovjekovne Kamenjane s crkvama Sv. Jurja i Sv. Luke*, Starohrvatska prosvjeta, III. (1987.), 17., str. 111-129
- [6] Jakšić, N.: *Benkovac i okolica u srednjem vijeku*, Muzej hrvatskih arheoloških starina, Split, 2000.
- [7] Vežić, P.: *O centralnim građevinama Zadra i Dalmacije u ranom srednjem vijeku*, Diadora (1991.), 13., str. 323-368
- [8] Jurić, R.: *Srednjovjekovni spomenici na biogradskom području*, zbornik radova sa znanstvenog skupa: Biograd i njegova okolica u prošlosti, Filozofski fakultet Zadar i SIZ općine Biograd, Zadar, 1990., str. 279-318
- [9] Jurić, R.: *Petrina – Sv. Petar*, Hrvatski arheološki godišnjak (2004.), 1., str. 199-200
- [10] Jakšić, N.: *Crkve na Begovači i problem starohrvatskih nekropola*, Diadora (1989.), 11., str. 407-433
- [11] Delonga, V.: *Starohrvatska crkva na „Mastirinama“ u Kašiću kod Zadra*, Starohrvatska prosvjeta, III. (1988.), 18., str. 36-89
- [12] Gunjača, S.: *Srednjovjekovni Dolac kod Novigrada*, Starohrvatska prosvjeta, III. (1963.), 8.-9, str. 7-66
- [13] Ančić, M.: *Architecture on Royal Domains in Northern Dalmatia*, Hortus artium medievalium, (2007.), 1., str. 203-210

